

یا رب تو نگهبان دل اهل وطن باش
کامید بدیشان بود ایران کهن را
ملک الشعراء بهار

با تقدیم به خانواده عزیز

و

به یاد مرحوم پدرم که چرخ گردون به وی فرصت مطالعه این پژوهش را نداد

و

با ادای احترام به بزرگان تاریخ حقوق ایران زمین که برای رشد و توسعه میهن تلاش نمودند.

فهرست اختصاری مطالب

۸	سخن آغازین
۱۹	بخش اول: جهانی شدن حقوق و بستر اقتصادی ایران
۲۰	مقدمه
۲۱	فصل یکم: جهانی شدن حقوق از دید دانکن کندی
۲۱	مقدمه
۳۲	مبحث اول: دوران تفکر کلاسیک (۱۹۱۴ - ۱۸۵۰)
۴۸	مبحث دوم: تفکر اجتماع‌محور (۱۹۶۸-۱۹۰۰)
۹۲	مبحث سوم: تفکر نوین حقوقی (۲۰۰۰-۱۹۴۵)
۱۱۴	فصل دوم: شرایط عمومی اقتصاد و بازرگانی معاصر ایران
۱۱۴	مقدمه
۱۱۵	مبحث اول: اقتصاد ایران؛ قاجاریه و جنگ و سنت
۱۲۲	مبحث دوم: اقتصاد ایران؛ رضاخان تا رضاشاه
۱۳۵	مبحث سوم: اقتصاد ایران؛ عرش و فرش پهلوی دوم
	مبحث چهارم: اقتصاد ایران؛ مختصری در مورد اقتصاد سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران
۱۶۶	
۱۸۲	بخش دوم: حقوق ایران و جهانی شدن
۱۸۳	مقدمه
۱۸۵	فصل یکم: سیر تکامل دادگستری، قانون و آموزش حقوق در ایران معاصر
۱۸۵	مقدمه
۱۸۹	مبحث اول: نظام قضائی
۲۷۲	مبحث دوم: قانون
۳۳۷	مبحث سوم: آموزش حقوق
۳۵۱	فصل دوم: بررسی تحولات حقوق ایران در بستر جهانی‌شدن
۳۵۱	مقدمه:
۳۵۲	مبحث اول: دوره نخست؛ تفکر کلاسیک حقوقی در ایران
۳۸۸	مبحث دوم: دوره دوم؛ حقوق و اجتماع در ایران
۴۱۰	مبحث سوم: دوره سوم؛ تفکر نوین حقوقی در ایران
۴۳۸	فرجام سخن
۴۵۴	منابع
۴۶۶	ضمائم

فهرست تفصیلی مطالب

۸	سخن آغازین
۱۹	بخش اول: جهانی شدن حقوق و بستر اقتصادی ایران
۲۰	مقدمه
۲۱	فصل یکم: جهانی شدن حقوق از دید دانکن کندی
۲۱	مقدمه
۳۲	مبحث اول: دوران تفکر کلاسیک (۱۹۱۴ - ۱۸۵۰)
۳۲	گفتار ۱- تئوری اراده
۳۷	گفتار ۲- روش گسترش تفکر
۴۱	گفتار ۳- تفاوت بین حقوق بین الملل و حقوق داخلی
۴۱	گفتار ۴- تفاوت بین حقوق خصوصی و حقوق عمومی
۴۲	گفتار ۵- تفاوت بین حقوق بازار و حقوق تعهدات با حقوق خانواده
۴۵	گفتار ۶- تساوی
۴۶	گفتار ۷- جمع بندی تفکر کلاسیک
۴۸	مبحث دوم: تفکر اجتماع محور (۱۹۶۸-۱۹۰۰)
۴۹	گفتار ۱- پیدایش
۵۲	گفتار ۲- اصول اصلاحات پیشنهادی متفکرین اجتماع محور
۵۲	الف) تکنرگرایی
۵۳	ب) نهادگرایی
۵۴	پ) ساختارگرایی
۵۵	ت) قانونگذاری اجتماع محور
۵۶	ث) تخصص و مطالعات
۵۸	ج) اصلاحات و نوآوری های حقوقی و قضائی
۶۰	گفتار ۳- روش گسترش تفکر؛ ابعاد و نمودهای آن
۶۱	الف) ناسیونالیسم (ملّی گرایی)
۶۳	ب) سایر نمودها
۶۶	گفتار ۴- نوآوری های تفکر اجتماع محور
۶۶	الف) حقوق خانواده
۶۹	ب) دولترفاه
۷۱	پ) نظام مالکیت زمین
۷۴	ت) حقوق اقتصادی بین المللی
۷۷	ث) صنعتی سازی جایگزین واردات

- ۷۸ گفتار ۵- تفکر اجتماع محور پس از جنگ جهانی دوم _____
- ۷۹ الف) جان مینارد کینز _____
- ۸۲ ب) گسترش نظام برتون وودز _____
- ۸۳ پ) جهانی سازی نظام اقتصادی مدون مختلط _____
- ۸۶ گفتار ۶- انتقادات به تفکر اجتماع محور _____
- ۸۹ گفتار ۷- جمع بندی تفکر اجتماع محور _____
- ۹۲ مبحث سوم: تفکر نوین حقوقی (۱۹۴۵-۲۰۰۰) _____
- ۹۳ گفتار ۱- نموده ها _____
- ۹۵ الف) تحلیل سیاست گذاری _____
- ۹۷ ب) نتوفر ماليسم حقوق عمومی _____
- ۹۹ گفتار ۲- عناصر مهم _____
- ۱۰۰ الف) شخصیت های تاثیر گذار _____
- ۱۰۰ ب) حقوق بشر، حق و هویت _____
- ۱۰۴ گفتار ۳- ریشه شناسی آمریکایی _____
- ۱۰۴ الف) عناصر ماهوی _____
- ۱۰۶ ب) نمادهای توسعه ای _____
- ۱۱۱ گفتار ۴- جمع بندی تفکر نوین حقوقی _____
- ۱۱۴ فصل دوم: شرایط عمومی اقتصاد و بازرگانی معاصر ایران _____
- ۱۱۴ مقدمه _____
- ۱۱۵ مبحث اول: اقتصاد ایران؛ قاجاریه و جنگ و سنت _____
- ۱۱۵ گفتار ۱- شرایط عمومی اقتصاد ملی _____
- ۱۱۸ گفتار ۲- بازرگانی خارجی _____
- ۱۱۹ گفتار ۳- نفت _____
- ۱۲۰ گفتار ۴- ارزیابی مختصر _____
- ۱۲۲ مبحث دوم: اقتصاد ایران؛ رضاخان تا رضاشاه _____
- ۱۲۲ گفتار ۱- شرایط عمومی اقتصاد ملی _____
- ۱۲۷ گفتار ۲- بازرگانی خارجی _____
- ۱۲۸ گفتار ۳- نفت _____
- ۱۳۲ گفتار ۴- ارزیابی مختصر _____
- ۱۳۵ مبحث سوم: اقتصاد ایران؛ عرش و فرش پهلوی دوم _____
- ۱۳۶ گفتار ۱- تثبیت قدرت: ۱۳۳۲-۱۳۲۰ _____
- ۱۳۶ الف) شرایط عمومی اقتصاد ملی _____
- ۱۴۱ ب) بازرگانی خارجی _____

- ۱۴۳ _____ (پ) نفت
- ۱۴۷ _____ گفتار ۲- شروع بازرسازی اقتصادی: ۱۳۴۲-۱۳۳۲
- ۱۴۷ _____ (الف) شرایط عمومی اقتصاد ملی
- ۱۵۰ _____ (ب) بازرگانی خارجی
- ۱۵۳ _____ (پ) نفت
- ۱۵۴ _____ گفتار ۳- دوران پس از انقلاب سفید و پیدایش استبداد نفتی: ۱۳۴۲-۱۳۵۷
- ۱۵۴ _____ (الف) شرایط عمومی اقتصاد ملی
- ۱۵۵ _____ /اصلاحات/ ارضی
- ۱۶۲ _____ (ب) بازرگانی خارجی
- ۱۶۴ _____ (پ) نفت
- ۱۶۴ _____ گفتار ۴: ارزیابی مختصر
- مبحث چهارم: اقتصاد ایران؛ مختصری در مورد اقتصاد سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران
- ۱۶۶ _____
- ۱۶۷ _____ گفتار ۱- دهه اول؛ جنگ، تثبیت نظام و جناح چپ
- ۱۶۹ _____ گفتار ۲- دولت سازندگی
- ۱۷۳ _____ گفتار ۳- دولت اصلاحات
- ۱۷۸ _____ گفتار ۴- بعد از اصلاحات
- ۱۸۲ _____ بخش دوم: حقوق ایران و جهانی شدن
- ۱۸۳ _____ مقدمه
- ۱۸۵ _____ فصل یکم: سیر تکامل دادگستری، قانون و آموزش حقوق در ایران معاصر
- ۱۸۵ _____ مقدمه
- ۱۸۹ _____ مبحث اول: نظام قضائی
- ۱۹۳ _____ گفتار ۱- دیوان عدالت
- ۱۹۷ _____ گفتار ۲- صدارت امیرکبیر
- ۲۰۲ _____ گفتار ۳- وزارت و صدارت میرزا حسین خان سپهسالار
- ۲۰۷ _____ گفتار ۴- انقلاب مشروطه
- ۲۰۹ _____ (الف) مبانی عدالتخانه در متمم قانون اساسی
- ۲۰۹ _____ محاکم عرفیه و شرعیه
- ۲۱۳ _____ تفکیک قوا
- ۲۱۷ _____ (ب) قانون اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه و حکام صلیحیه (۱۲۹۰خ)
- ۲۲۰ _____ (پ) قانون اصول محاکمات حقوقی (۱۲۹۰خ)
- ۲۲۱ _____ (ت) ساختار محاکم
- ۲۲۷ _____ گفتار ۵- علی اکبرخان داور و الفا کاپیتولاسیون؛ بازرسازی عدلیه

- ۲۳۶ _____ الف) کانون وکلا
- ۲۳۸ _____ گفتار ۶- پهلوی دوم
- ۲۳۹ _____ الف) شهریور ۱۳۲۰ تا اردیبهشت ۱۳۳۰
- ۲۴۰ _____ ب) نخست‌وزیری مرحوم دکتر مصدق
- ۲۴۳ _____ حذف محاکم نظامی
- ۲۴۳ _____ شیوه استخدام قضات
- ۲۴۴ _____ استقلال کانون وکلا
- ۲۴۴ _____ پ) کودتا
- ۲۴۶ _____ ت) تا وقوع انقلاب
- ۲۴۶ _____ مصونیت مستشاران آمریکایی
- ۲۴۷ _____ خانه‌های انصاف و شورای داوری
- ۲۴۸ _____ شورای دولتی
- ۲۵۰ _____ گفتار ۷- نظام جمهوری اسلامی ایران
- ۲۵۳ _____ گفتار ۸- دادگاه‌های تجاری و نهاد داوری
- ۲۵۷ _____ الف) مجلس تجارت
- ۲۶۲ _____ ب) قانون موقتی محاکم تجارت؛ تصویب، اصلاحات و نسخ
- ۲۶۶ _____ پ) داوری
- ۲۷۰ _____ ت) بازگشت دادگاه‌های تجاری
- ۲۷۲ _____ مبحث دوم: قانون
- ۲۷۴ _____ گفتار ۱- قانون اساسی
- ۲۷۴ _____ الف) کتابچه غیبی
- ۲۸۱ _____ ب) سایر متفکرین
- ۲۸۳ _____ پ) میرزا حسین خان سپهسالار
- ۲۸۷ _____ ت) دولت مشروطه
- ۲۹۰ _____ ث) اصل طراز
- ۲۹۱ _____ ج) تفسیر اصل ۸۲
- ۲۹۳ _____ چ) اختیارات وزیر دادگستری و قانون اساسی
- ۲۹۴ _____ ح) پهلوی دوم
- ۲۹۶ _____ خ) نظام جمهوری اسلامی
- ۲۹۹ _____ د) حقوق تجارت و اقتصاد در قوانین اساسی ایران
- ۳۰۱ _____ گفتار ۲- مختصری راجع به رابطه شرایط کشور و قوانین عادی
- ۳۰۸ _____ الف) کتابچه دستورالعمل دیوان بیگیان
- ۳۰۸ _____ ب) کتابچه دستورالعمل دیوانخانه عدلیه اعظم

- پ) دستورالعمل کارگزاران دولت و قرار مشاورات مجلس دربار اعظم _____ ۳۰۹
- ت) قانون تنظیمات _____ ۳۱۰
- ث) قانون کنت _____ ۳۱۱
- ج) دومین قانون مجازات ایران _____ ۳۱۱
- چ) اولین قانون مدنی ایران _____ ۳۱۲
- ح) دولت مشروطه _____ ۳۱۲
- خ) قانون مدنی ایران و کاپیتولاسیون _____ ۳۱۳
- گفتار ۳- قوانین عادی تجاری و اقتصادی _____ ۳۲۱
- الف) قانون قزوینی _____ ۳۲۵
- ب) قانون قبول و نکول بروات تجاری _____ ۳۲۶
- پ) قانون واگذاری انحصار تجارت خارجی مملکت به دولت _____ ۳۲۷
- نقد مرحوم متین دفتری به قانون انحصار تجارت خارجی _____ ۳۳۰
- تشکیل شرکت‌های دولتی بازرگانی؛ تفکرات داور و عناصر جهانی‌سازی حقوق _____ ۳۳۲
- ت) قانون تجارت ایران _____ ۳۳۳
- ث) قوانین امور گمرکی _____ ۳۳۵
- مبحث سوم: آموزش حقوق _____ ۳۳۷
- گفتار ۱- مدرسه علوم سیاسی _____ ۳۳۹
- گفتار ۲- مدرسه حقوق _____ ۳۴۰
- گفتار ۳- دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران _____ ۳۴۳
- گفتار ۴- آموزش حقوق در دوران پهلوی دوم و پس از انقلاب _____ ۳۴۶
- گفتار ۵- مدرسه عالی تجارت و تفکرات داور _____ ۳۴۹
- فصل دوم: بررسی تحولات حقوق ایران در بستر جهانی شدن _____ ۳۵۱
- مقدمه: _____ ۳۵۱
- مبحث اول: دوره نخست؛ تفکر کلاسیک حقوقی در ایران _____ ۳۵۲
- گفتار ۱- تدوین حقوق _____ ۳۵۲
- الف) مشروطه _____ ۳۵۴
- ب) تقابل سنت و مدرنیته _____ ۳۵۵
- گفتار ۲- تفکیک حقوق خصوصی از حقوق عمومی _____ ۳۵۸
- گفتار ۳- رویکرد پوزیتیویستی و فرمالیستی به حقوق _____ ۳۶۳
- گفتار ۴- عوامل موثر در گسترش تفکر کلاسیک در ایران _____ ۳۶۵
- الف) تحولات عثمانی و سایر کشورها _____ ۳۶۵
- ب) تشکیلات فراماسونری _____ ۳۷۵
- پ) آغاز دوران مدرن در ایران _____ ۳۷۹

- ۳۸۰ _____ (ت) حضور و تحصیل فعالان مشروطه در کشورهای اروپایی
- ۳۸۱ _____ گفتار ۵- حقوق بازرگانی ایران و تفکر کلاسیک
- ۳۸۱ _____ (الف) در تفکیک حقوق بازار با حقوق خانواده
- ۳۸۳ _____ (ب) در تدوین حقوق و رابطه آن با کاپیتولاسیون و تجارت
- ۳۸۷ _____ (پ) در لیبرالیسم کلاسیک اقتصادی
- ۳۸۸ _____ مبحث دوم: دوره دوم؛ حقوق و اجتماع در ایران
- ۳۸۹ _____ گفتار ۱- تفکر اجتماع‌محور و قانون
- ۳۹۱ _____ گفتار ۲- شیوه تفسیر؛ حقوق و عدالت
- ۳۹۷ _____ گفتار ۳- حقوق خانواده و اجتماع
- ۳۹۸ _____ گفتار ۴- برخی ویژگی‌های دیگر
- ۳۹۹ _____ (الف) حقوق و اقتصاد
- ۴۰۰ _____ (ب) جامعه جهانی
- ۴۰۱ _____ گفتار ۵- حقوق بازرگانی ایران و تفکر اجتماع‌محور
- ۴۰۱ _____ (الف) تأکید بر حقوق کار، حقوق مصرف‌کننده و محدود شدن آزادی قراردادها
- ۴۰۲ _____ (ب) در نظام اقتصادی مختلط
- ۴۰۶ _____ (پ) در حمایت از صنایع داخلی
- ۴۰۹ _____ (ت) در برتون وودز
- ۴۱۰ _____ مبحث سوم: دوره سوم؛ تفکر نوین حقوقی در ایران
- ۴۱۱ _____ گفتار ۱- حقوق و سیاست
- ۴۱۴ _____ گفتار ۲- محوریت رویه قضائی
- ۴۱۵ _____ گفتار ۳- حقوق ایالات متحده آمریکا
- ۴۱۷ _____ گفتار ۴- دفاتر حقوقی (Law Firm) و دانشکده‌های حقوق آمریکایی
- ۴۱۸ _____ گفتار ۵- حقوق بازرگانی ایران و تفکر نوین حقوقی
- ۴۱۸ _____ (الف) نهادهای بین‌المللی
- ۴۱۸ _____ سازمان تجارت جهانی و معاهدات تجاری
- ۴۲۴ _____ آنسیترال
- ۴۲۶ _____ سایر
- ۴۲۷ _____ (ب) داوری
- ۴۲۸ _____ (پ) نئولیبرالیسم اقتصادی
- ۴۳۸ _____ فرجام سخن
- ۴۵۴ _____ منابع
- ۴۶۶ _____ ضمائم

سخن آغازین

«آری، تاریخ هر روز به یک صورتی تکرار می‌شود و از سیر تاریخ نمی‌توان اجتناب کرد.»

دکتر محمد مصدق

گفته شده که می‌توان آینده را از منظر گذشته پیش‌بینی کرد. این امر بالاخص در علوم انسانی به وفور جاری است و طبعاً نمی‌توان علم حقوق را از آن مستثنا دانست. «حقوق ایرانی» نیز به عنوان یکی از وجوه اساسی علوم انسانی در ایران و به سان تاریخ سیاسی و اجتماعی معاصر طی صد و پنجاه سال گذشته، مسیری طولانی و پرفراز و نشیب را پشت سر گذاشته تا به این هیمنه‌ای که امروزه آن را می‌شناسیم برسد. اما این مسیر صرفاً از مجرای عقلا و اندیشمندان ایرانی گذر نکرده و نباید آن را منحصرآً نتیجه کنش‌ها و واکنش‌های جامعه ایرانی تلقی کرد. حقوق بازرگانی ایران نیز به عنوان یک «جزء» از ماقوع تبعیت کرده؛ هرچند در هر جزء، ذره‌ای استقلال عمل می‌توان یافت.

در واقع موضوعی که در طول سال‌ها بررسی فلسفه پیدایش عناصر مختلف نظام حقوقی ایران مغفول مانده، تاثیرپذیری آن از روند تحولات تفکر حقوقی در سطح جهان است. پروفیسور دانکن کندی، استاد دانشکده حقوق دانشگاه هاروارد و از موسسین مکتب مطالعات انتقادی حقوق، معتقد است تفکر

حقوقی یا آنچه او «خودآگاهی حقوقی» یا «Legal Consciousness» می‌خواند در طول یک و نیم سده اخیر، بنا به شرایط حاکم سیاسی و اقتصادی بین‌المللی، سیر تحولات مشخص و قابل توصیفی را پشت سر گذاشته است. کندی این تحولات را به سه دوره کلاسیک، اجتماع‌محور و نوین تقسیم‌بندی می‌کند و باور دارد می‌توان فرایند تطور نظام‌های حقوقی ملی در سطح جهان را در بستر جهانی‌سازی این سه دوره خودآگاهی یا تفکر حقوقی تبیین کرد. نظام حقوقی ایران نیز به عنوان یک «کل» و حقوق بازرگانی ایران به عنوان «جزئی» مهم و اساسی آن، مسیری مشخص بنا به شرایط سیاسی و اقتصادی کشوری، از زمان ایجاد تفکرات اصلاحی در صدر دوران قاجار طی کرده‌اند. نباید چنین فرض کرد که آنچه در سیر تحول نظام حقوقی ایران و تفکرات اندیشمندانی چون امیرکبیر، میرزا ملکم‌خان، محمدعلی فروغی، علی‌اکبر داور، حسن پیرنیا، محمد مصدق، احمد متین‌دفتری، حسن تقی‌زاده، مصطفی عدل، سیدحسن امامی، حسن ستوده‌تهرانی، امیرناصر کاتوزیان و مهدی شهیدی رخ داد، تماماً نتیجه تفکر و اندیشه خالص «ایرانی» بوده است. در واقع در این مسیر باید به لوازم جهانی‌سازی حقوق همچون تحصیل یا تعاملات گسترده با شبکه‌های دانش، سیاست و حقوق این قبیل اشخاص در خارج از ایران، حضور اساتید خارجی در مدارس حقوق و علوم سیاسی و سپس دانشکده‌های حقوق، حضور مستشاران خارجی مثل مورگان شوستر و

آدولف پرنی در ایران، معاهدات بین‌المللی مثل برتون وودز، شرایط اقتصاد بین‌المللی و همچنین سبقه مذهبی و اسلامی جامعه ایرانی نیز اشاره داشت. به نظر می‌رسد در مورد نظام حقوقی ایران باید تاثیر تفکر کلاسیک را فراگیر و مبنایی دانست، تفکر اجتماع‌محور نیز نقشی اساسی در سیر توسعه اقتصادی و حقوقی کشور ایفا کرده اما تفکر نوین اثری به نسبت قلیل در نظام حقوقی و اقتصادی ایران از خود به جا گذاشته‌است. در پژوهش پیش رو تلاش شده با بررسی برخی از مهم‌ترین رخدادهای نظام‌های حقوقی و قضائی ایران در سطحی کلان و بستری فراتر از محدودیت‌های مرزی و موضوعی و همچنین سیر تحول حقوق ایران به عنوان یک کل و حقوق بازرگانی ایران به عنوان جزئی از آن، تاثیر شرایط اقتصاد بین‌المللی و تفکرات حقوقی جهانی در سه دوره مدنظر دانکن‌کندی، بر این فرایند تاریخی بررسی شود.

در واقع این پژوهش صرفاً یک نوشتار حقوقی نیست. هدف این است که فلسفه تکوین و دگردیسی علم حقوق ایران را در رابطه با تحولات اقتصادی و در بستری تاریخی تحلیل و تبیین کنیم و سعی شده یک سیر مشخص برای تبیین تحولات حقوق بازرگانی ایران در بستر جهانی‌سازی ترسیم شود. در این مسیر ابتدا به شرح مبنای فلسفی موضوع یعنی فرضیه دانکن‌کندی و عناصر تفکر او در تقسیم‌بندی سه دوره جهانی‌سازی می‌پردازیم. سپس با نظر به آن عناصر، شرایط عمومی اقتصاد و بازرگانی ایران و موقعیت آن‌ها را به عنوان عناصری مهم برای تبیین تحولات حقوق بازرگانی ایران، بر

اساس بازه‌های تاریخی سلطنت خاندان قاجار، پادشاهی رضاشاه، زمامداری پهلوی دوم و نظام جمهوری اسلامی ایران بررسی خواهیم کرد. البته بدیهی است به دلیل وجود عنصر تاریخی در بحث، سه دوره ابتدایی بیشتر مورد بحث و مذاقه قرار گرفته‌اند.

در قدم بعدی برخی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین رخدادهای حقوق ایرانی در سه موضوع نظام قضائی، قانون و آموزش حقوق مطرح خواهند شد. در این فرایند رویدادهای مهم حقوق بازرگانی ایران در بطن حقوق ایرانی طرح می‌شوند تا ارتباط میان حقوق بازرگانی ایران با نظام حقوقی ایران با هدف خودداری از پیدایش گسست موضوعی، در نظر گرفته شود.

در پایان پژوهش، موضوعات اقتصادی و تاریخی مطروحه، در بستر عناصر جهانی‌سازی حقوق و در سه مبحث مختص به هر دوره تبیین خواهند شد و سپس نتیجه برآمده از این سیر را طرح خواهیم کرد.

دگر بار لازم به یادآوری است که در این گذر، حقوق بازرگانی و اجزای آن چون قانون تجارت، محاکم تجاری و برخی قوانین و مقررات و اندیشه‌های اقتصادی را در سیر تحول «حقوق ایرانی» مطرح می‌کنیم چرا که بدون داشتن دیدی روشن و مشخص نسبت به کل (نظام حقوقی ایران) نمی‌توان نسبت به جز (حقوق بازرگانی ایران) اظهار عقیده کرد. باید در نظر داشت که حقوق ایران و در بطن آن حقوق بازرگانی ایران محدود به آنچه در این

پژوهش گفته می‌شود نیستند و تلاش شده از برجسته‌ترین و موثرترین مثال‌ها در این سیر تحولات استفاده شود.

در فرجام این سخن آغازین، بر خویشتن واجب می‌دانم که مراتب سپاس خود را تقدیم دارم به استاد گرانمایه و بزرگوار، جناب آقای دکتر محمدرضا ضیایی بیگدلی (استاد تمام دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی) که مرا در حیات و ایضاً در مسیر تنظیم و نشر این پژوهش، راهنمایی و یاری فرمودند. نیز فروتنانه سپاسگزارم از بزرگواری و الطاف کریمانه استاد فاضل و پیشکسوت، جناب آقای دکتر محمد اسلامی (استاد تمام دانشکده دندانپزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران) که با رهنمودهای نیک‌خواهانه خویش، زمینه طبع و نشر این اثر را هموار ساختند. افزون بر ایشان، لازم است قدردانی خود از جناب آقای دکتر صادق ضیایی بیگدلی (عضو سابق هیئت علمی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی) که طی نگارش نسخه اولیه این پژوهش به عنوان پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد حقوق تجارت بین‌الملل در دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی و در مقام استاد راهنما، اینجانب را مورد تشویق خود قرار دادند، اعلام دارم.

و بر همین بنیاد، سپاس ویژه خویش را نثار جناب آقای علی‌اصغر علمی، مدیر فرهیخته و ارجمند انتشارات سخن می‌نمایم که با بزرگ‌منشی و حسن همراهی خویش، توفیق انتشار این پژوهش را در این انتشارات دیرپای و وزین فراهم آوردند.

بی‌تردید بدون همیاری و رهنمودهای این بزرگان و اساتید، پژوهش حاضر
هرگز به سرمنزل مقصود نمی‌رسید.

رهام دالائی

مورخ دهم مردادماه سال یکهزار و

چهارصد و سه هجری خورشیدی

□ طرح و پرسش‌های مساله

حقوق بازرگانی ایران بنا به اقتضائات تجاری و اقتصادی، بیش از سایر شعب «حقوق ایرانی» با جهان بیرونی در ارتباط بوده ولی این امر لزوماً به معنای تاثیرپذیری مطلق آن از آنچه فراتر از کشور در حال رخ دادن بوده و هست و خواهد بود، نیست. از طرف دیگر نباید آن را ماهیتی صرفاً ایرانی دانست. اولین پرسش مدنظر این است که جهانی شدن اقتصادی چه تاثیری بر حقوق بازرگانی نوین و تحولات آن در ایران از بدو تولد تا به امروز گذاشته است؟ در پاسخ به این سوال اولین مسئله در مسیر جهانی شدن اقتصاد ایران، وجود کاپیتولاسیون و تصمیم دولت پهلوی اول برای الغای آن بود. ممالک خارجی نمی‌پذیرفتند با کشوری وارد معاملات اقتصادی و تجاری شوند که نظام قضائی قدرتمند و قوانینی تثبیت شده نداشته باشد؛ به همین خاطر بازسازی عدلیه نوین در زمان مرحوم علی اکبرخان داور آغاز شد. در این راستا تصویب قانون مدنی ایران (بالاخص اصل آزادی قراردادها)، اصلاح قانون تجارت، تنظیم قانون نوین گمرکی و ... را می‌توان اولین آثار اساسی و مهم جهانی شدن اقتصادی بر حقوق بازرگانی ایران دانست. تاثیر بعدی در زمان بروز «رکود بزرگ» بود که دولت ایران با تصویب قانون انحصار تجارت در سال ۱۳۰۹ سعی در کنترل اثرات آن حادثه بر اقتصاد نوپای ایران داشت.

مرحله بعد پس از جنگ جهانی دوم و ایجاد نظام برتوون وودز رخ داد. دولت

ایران در این مسیر نوعی سیاست اقتصادی مختلط (از عناصر تفکر دوره دوم) را پذیرفت. قوانینی لیبرالی چون جلب و حمایت سرمایه‌های خارجی (۱۳۳۴) تصویب شدند و از طرف دیگر سیاست صنعتی‌سازی جایگزین واردات در عین اجرای سیاست‌های اجتماعی و سوسیالیستی مثل اصلاحات ارضی توسط دولت اجرایی شد که اوج آن را می‌توان دهه چهل خورشیدی دانست. این مسیر کم و بیش تا پیروزی انقلاب ادامه داشت.

دهه شصت خورشیدی که ایران در حال مقابله با تهاجم ناجوانمردانه دولت بعث عراق بود، مصادف شد با دهه هشتاد میلادی و آغاز اوج‌گیری تفکر نئولیبرال، به عنوان نمودی از تفکر سوم‌کندی که در نهایت منتج به تاسیس سازمان تجارت جهانی در دهه نود و گذر از سیاست‌های لیبرال میانه یا لیبرال چپ «گت» شد. با اتمام دوران دفاع مقدس، اقدامات برای بازسازی زیرساخت‌های آسیب‌دیده اقتصاد ایران و اجرای دوباره برنامه‌های توسعه آغاز شد. در این دوران تلاش‌هایی برای پیوستن به سازمان تجارت جهانی صورت پذیرفت و در قوانین توسعه‌ای نیز جنبه‌هایی از گرایش به بازار آزاد، بر اساس تاثیر از شرایط آن زمان اقتصاد بین‌المللی دیده می‌شود؛ در واقع می‌توان گفت سیاستگذاران ایرانی خواه ناخواه از اقتصاد نئولیبرالی بین‌المللی تاثیر گرفته بودند ولی این امر لزوماً به معنای نئولیبرال بودن اقدامات صورت گرفته در ایران نیست بالاخص که سیاست‌های درون‌گرایانه در اسناد توسعه‌ای ایران به صورت تاریخی و از ابتدای قرن پیشین، غلبه داشته و

دارند.

دومین پرسش مربوط به چگونگی ورود گفتمان‌های حقوق جهانی به ایران است؛ در تفکر کلاسیک نوعی فشار غیرمستقیم خارجی برای اصلاح امور، بالاخص در الغای کاپیتولاسیون را مشاهده می‌کنیم و از طرف دیگر حضور و تحصیل اندیشمندان ایرانی چون علی‌اکبر داور، دکتر محمد مصدق، برادران پیرنیا، احمد متین‌دفتری، محمدعلی فروغی و حتی امیرکبیر و میرزا حسین‌خان سپهسالار در خارج از کشور را می‌توان ابزار مهم دیگری برای ورود تفکرات نوین حقوقی به ایران دانست.

اما در مورد تفکر دوم، برتون وودز و تاثیرپذیری از آن را می‌توان اصلی‌ترین عامل ورود تفکرات اقتصادی دوره دوم به ایران دانست. البته به هر حال همسایگی با شوروی و جذاب بودن تفکرات چپ در طول این دوران نیز نقشی اساسی در گسترش تفکر دوم در ایران داشتند. تفکر دوم به طور کامل وارد ایران نشد، فی‌المثل هنوز شیوه استنتاج کلاسیک تفکر دوره اول در محاکم و تفسیرهای حقوقی و قضائی ایران غلبه دارد و شاهد نقش کمتر (ولی رو به افزایش) شرایط اجتماعی در تصمیم‌ها و تفسیرهای حقوقی و قضائی هستیم. در این مسیر به قوانین مصوب و تفکرات برخی اندیشمندان مثل مرحوم دکتر کاتوزیان اشاره خواهیم داشت.

□ اهمیت و جنبه‌های نوآوری پژوهش

مطالعه مبنای پیدایش قواعد و اصول به نسل‌های جدید کمک می‌کند تا

بهرتر بتوانند سیر توسعه آن قواعد را نه فقط برای پژوهشی تاریخی، بلکه برای ساخت مسیری نوین در شرایط بین‌المللی تبیین کنند؛ در واقع بدون در نظر گرفتن شرایط پیشین، نمی‌توان مبانی به وجود آمده در آن موقعیت را با رویدادهای نوین تطبیق داد. این امر در مورد نظام حقوقی نوین ایران و به تبع آن حقوق بازرگانی ایران، به عنوان نهادی به نسبت جدید در مقیاس تاریخ کهن کشور نیز صادق است. در واقع حقوق ایران به عنوان مجموعه‌ای تاثیر پذیرفته از شرایط اقتصادی و سیاسی داخلی و بین‌المللی مورد مطالعه قرار نگرفته‌است؛ در طول زمان به تاثیرپذیری از تفکرات و حوادث بین‌المللی آگاه بودیم ولی به چرایی تاثیرپذیری از آن تفکرات یا حتی چگونگی تاثیرگذاری آن‌ها ورود نکرده‌ایم، چنین بررسی نکرده‌ایم که چرا نظام حقوقی ایران در بازه‌ای از زمان از تحولات حقوقی بین‌المللی جا مانده و چگونه شد که بعد از وقایعی مثل الغا کاپیتولاسیون یا جنگ جهانی دوم، نظام حقوقی و اقتصادی کشور دچار تغییر و تحول شد یا دولت وقت چگونه توانست با استفاده از سازوکارهای قانونی و حقوقی، تاثیرات جهانی رکود بزرگ^۱ را بر اقتصاد ایران به طور نسبی کنترل کند. در واقع آنچه به عنوان اعضای ملت در طول صد و پنجاه سال گذشته انجام داده‌ایم، نه صرفاً تاثیراتی کوتاه‌مدت، بلکه به صورت مستمر و ادامه‌دار در نظام حقوقی و اقتصادی کشور جریان داشته‌است. در حقیقت مصائب و مشکلات حقوق بازرگانی ایران را نباید در

^۱ The Great Depression

یک مقیاس زمانی کوتاه بررسی کرد. بلکه چرایی رویدادهای مربوط به آن را باید در نحوه تدوین قانون تجارت و سیاست‌گذاری‌های کلان تجاری و بازرگانی از زمان پیدایش دولت قانون‌محور در ایران (مشروطیت) جست‌وجو کنیم. در این پژوهش تلاش شده برجسته‌ترین رویدادهای یک و نیم قرن گذشته را مورد بررسی قرار دهیم تا با تبیین رویدادها در بستر تحولات تفکر حقوقی و رویدادهای اقتصاد بین‌المللی و عیب‌یابی احتمالی، بتوانیم به مسیر آینده حقوق بازرگانی ایران در جهانی که به سرعت در حال تغییر و تحول است، کمکی هرچند اندک نماییم.

بخش اول: جهانی شدن حقوق و بستر اقتصادی ایران

مقدمه:

نظریات مختلفی در مورد سیر تطور علم حقوق وجود دارد و یکی از این نظریات، نظریه «جهانی‌سازی حقوق» است که توسط دانکن کندی مطرح گردیده است. در این بخش ابتدا به شرح تفکر کندی در مورد جهانی شدن حقوق و سه دوره مدنظر ایشان می‌پردازیم. سپس بنا به تاکید وی بر وجود رابطه دیالکتیک بین حقوق و اقتصاد و تاثیرگذاری توأمان آن‌ها، رویدادهای مهم اقتصادی ایران در طول یک و نیم سده گذشته را بر اساس موضوعات موثر اقتصادی مثل نفت، بازرگانی خارجی و صنعت مورد بررسی قرار خواهیم داد.

فصل یکم: جهانی شدن حقوق از دید دانکن کندی

مقدمه:

علم و دانش بشری از بدو خلقت مراحل مختلفی را پشت سر گذاشته و این فرایند برای تمامی علوم اعم از طبیعی، متافیزیک، ریاضیات و انسانی صادق است. علم حقوق نیز به عنوان یکی از برجسته‌ترین شاخه‌های علوم انسانی سیر تاریخی مشخصی را طی کرده تا به آنچه امروز در ید ماست رسیده؛ دانشی که مسیرش در بطن زندگی اجتماعی بشر و بنا به مقتضیات خاص تغییر سبک زندگی آغاز شد. در دوران امپراطوری‌های باستان مثل ایران، مصر، بابل و آشور موارد بیشتری مثل حق و تکلیف کارگر و کارفرما، با شدت و حدت‌های مختلف، ذیل عنوان علم یا دانش حقوق قرار گرفتند. پس از قرون وسطی و وقوع رنسانس، حقوق نیز دستخوش تغییراتی شد و تفکرات انسان‌گرایانه و شیوه‌های تجربی و پوزیتیویستی وارد این دانش نیز شدند. هرچند در سالهای بعد، استفاده از شیوه تجربی در کلیت علوم انسانی و به تبع آن در حقوق کاهش یافت؛ به نحوی که برخی استفاده از سیاق تجربی و کمی را به طور کلی در علوم انسانی مردود می‌دانند. همچنین، با آغاز دوران استعماری، انتقال دستاوردهای ملل مختلف به سایر نقاط جهان شدت گرفت. این انتقال که غالباً نیز با فشار استعمارگران و بیگانگان همراه بود، ممکن بود گاه حتی از طریق نخبگان جامعه -اعم از مستقیم یا غیرمستقیم- رخ دهد.

به هر روی، دانش حقوق نیز مانند همه علوم سیر تحولی را طی کرده تا به مجموعه منظم امروزی رسیده است. در این فصل تلاش می‌شود وفق مقالات و کتب نوشته شده توسط دانکن کندی، یکی از این فرضیات راجع به تحولات حقوقی در دوران معاصر تشریح شود.

پروفسور دانکن کندی، نظریه‌پرداز مکتب انتقادی و استاد دانشکده حقوق دانشگاه هاروارد، برای تفکر حقوقی و فرایند جهانی‌سازی آن در دوران مدرن سه بازه زمانی را در مقاله «سه مرحله جهانی‌سازی حقوق و تفکر حقوقی: ۲۰۰۰-۱۸۵۰»^۱ معرفی می‌کند. در این فصل وفق ساختار مقاله کندی و به ترتیب شرایط مطروحه و استدلال‌های ایشان برای تشریح هر بازه جهانی‌سازی صحبت خواهد شد تا به اصالت فرضیه مطروحه ایشان خدشه‌ای وارد نشود. این سه دوره عبارتند از:

(الف) دوران تفکر کلاسیک (۱۹۱۴ - ۱۸۵۰)

(ب) دوران تفکر اجتماعی (۱۹۶۸ - ۱۹۰۰)

(پ) دوران تفکر مدرن (۲۰۰۰ - ۱۹۴۵)

این سه دوره بر مبنای تغییرات ماهوی و شکلی نظام‌های حقوقی مغرب زمین طی ۱۵۰ سال گذشته مطرح شده‌اند. سه دوره‌ای که هر کدام در بازه‌ای از زمان با هم برخورد داشتند و در واقع بر مبنای نقد دوره پیشین به وجود آمده‌اند، البته در مورد دوره سوم این امر علت ماهوی پیدایش تفکر مدرن

¹ Kennedy, Duncan, (2006). *Three Globalizations of Law and Legal Thought: 1850-2000*, in David Trubek and Alvaro Santos (Eds), *The New Law and Economic Development. A Critical Appraisal*, Cambridge University Press. New York.